

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Проблема особистості була завжди актуальною в різних науках, але у психології особливо. З тридцятих років минулого століття С.Л. Рубінштейн вводить поняття «спрямованість» у структуру особистості, що стає початком нового напрямку досліджень у радянській психології. У спрямованість особистості він включав два провідні моменти – «предметний зміст» та «напруження». Перший автор пов'язує з направленістю особистості на певний предмет, а другий – із напруженням, яке при цьому виникає.

Ці два взаємопов'язаних компоненти спрямованості відкривали чітку перспективу дослідження особистості, оскільки в них об'єднали два важливих аспекти – змістовний і динамічний. Однак, незважаючи на велику кількість наукових робіт, протягом більш ніж сімдесятирічної історії не опубліковано жодної монографії з даного питання, і взагалі відсутні узагальнюючі теоретичні праці. Виняток становлять дві видані в останні роки праці Є.М. Нікіреєва та В.А. Семиченко, які значною мірою мають пропедевтичний та практичний характер і не претендують на вищі рівні системних доробок.

Причин розбіжностей між необхідністю таких досліджень та рівнем їх фактичної розробки декілька. Перш за все, це методологічні проблеми. Дослідження спрямованості особистості спираються на особистісний принцип психології, а теоретичною базою вирішення цієї проблеми був принцип діяльності. Особистісний принцип більшою мірою передбачає вивчення ціннісно-мотиваційної сфери особистості, а принцип діяльності пов'язаний з операціональними структурними компонентами процесуального характеру.

Внаслідок цього виникають різночитання у визначеннях провідних компонентів у структурі спрямованості особистості. С.Л. Рубінштейн в основному орієнтувався на особистісний принцип. У структуру спрямованості він включав потреби, мотиви, інтереси, настановлення, ідеали. Ці компоненти спрямованості спонукають людину до діяльності й, на думку автора, у свою чергу, самі визначаються її метою і завданнями. Прибічник плюралістичного підходу Б.Ф. Ломов, спираючись на принцип діяльності, включав у структуру спрямованості також переконання, волю, здібності, характер, емоції, інтелектуальні особливості.

Відсутність теоретичних обґрунтувань під час виявлення структурних компонентів спрямованості особистості призвела до того, що у якості таких компонентів вводилися ті наукові проблеми, над якими працювали вчені. Так, О.М. Леонтьєв включав у структуру спрямованості змістоутворювальні мотиви, В.М. Мясичев – домінуючі стосунки, Е.П. Ільїн – стійкі мотиви.

Крім відсутності чіткої методологічної та теоретичної бази під час вивчення спрямованості особистості, слабо розвинута і база дослідження. У роботах С.Д. Максименка, Є.М. Нікіреєва, В.А. Семиченко відзначається, що під час дослідження спрямованості особистості використовуються методи із загальної психології, психодіагностики та інших галузей психологічної науки.

Експериментальних методів вивчення спрямованості особистості немає, крім загальних анкет у галузі професійної та навчальної діяльності.

Низький рівень розробленості експериментальної бази досліджень спрямованості особистості не дозволяє провести об'єктивний науковий аналіз закономірностей і психологічних механізмів даного явища. На негативний стан проблеми, що досліджується, впливає також складність застосування математичного апарату під час її вивчення. Це пов'язано з відсутністю об'єктивних критеріїв для оцінки параметрів, що дозволили б описувати різні компоненти спрямованості особистості.

У зв'язку із вищевказаними недоліками у вивченні спрямованості особистості, проблема експериментальних досліджень залишається актуальною. У даній роботі нами пропонується новий підхід до вивчення спрямованості особистості, який полягає у зміщенні акценту дослідження із указаних вище різноманітних компонентів у структурі спрямованості особистості на цільовий компонент. Дослідники спрямованості особистості не надавали особливого значення цілям, а ті дослідники, які вивчали процеси цілепокладання, не пов'язували їх із спрямованістю особистості. Зміщення акценту досліджень на цілі дозволить ліквідувати вказані вище недоліки і відкрити нові перспективи вивчення особистості.

Цілі завжди спрямовані на певні предмети, що дозволяє об'єктивно виявити змістовий характер спрямованості особистості. Визначення складу цілей і, відповідно, предметів потреби дозволяє встановити ієрархію їх значимості для суб'єкта і тим самим проникнути в механізм динамічної взаємодії мотиваційної сфери особистості.

Цілі особистості, по суті, завжди спрямовані у майбутній час, що дозволяє не тільки виявляти змістові та динамічні сторони спрямованості особистості, але і визначити перспективні тенденції її становлення і розвитку. Цільовий компонент спрямованості піддається об'єктивному обліку а, отже, у процесі експериментальних досліджень можливим є застосування статистичних методів обробки результатів. Використання таких методів, безумовно, сприятиме підвищенню якості наукових результатів, що були отримані.

Усі вищезазначені аргументи дозволяють стверджувати, що запропонований нами підхід вивчення спрямованості є актуальним і перспективним як у теоретичному, так і у практичному плані. Цілі особистості не тільки відображають перспективи особистості, але й можуть бути скореговані у процесі психокорекційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану досліджень кафедри теоретичної та прикладної психології Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського «Саморозвиток та психокорекція особистості», яка затверджена вченою радою державного університету ім. В.О. Сухомлинського (протокол № 11 від 5 липня 2001 року) Тему дисертації затверджено вченою радою Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського (протокол № 7 від 12 грудня 2006 року) та узгоджено в бюро Ради з

координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 1 від 23 січня 2007 року).

Гіпотези дослідження:

- розгляд процесу виникнення і функціонування цільового компоненту спрямованості відкриває нові перспективи в теоретичному узагальненні й методичному забезпеченні подальших досліджень, присвячених проблемам особистості;
- сприяти ефективному вирішенню проблеми спрямованості особистості та, відповідно, її цільового компонента можна на основі виявлення взаємовідношень між структурними компонентами діяльності та психологічними ситуаціями з метою виділення їх загальних суттєвих взаємозв'язків;
- структурні залежності цільового компонента спрямованості особистості, що відображають складні взаємозв'язки між різними елементами «предметного змісту» і «динамічних» тенденцій, можуть бути виявлені під час встановлення співвідношення просторових і часових параметрів у вигляді континууму психологічної ситуації;
- для вирішення поставлених теоретичних та практичних проблем необхідна розробка спеціальної методичної бази, яка дозволить об'єктивно виявити змістові та динамічні характеристики цільового компонента спрямованості та його зв'язку з іншими структурними утвореннями особистості.

Об'єкт дослідження – спрямованість особистості як складноструктуроване системне утворення.

Предмет дослідження – цільовий компонент спрямованості особистості у взаємозв'язку його змістових і динамічних характеристик.

Мета дослідження – виявити роль цільового компонента у структурі та функціонуванні спрямованості та його вплив на процеси особистісного розвитку.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**:

1) провести теоретичний аналіз стану дослідження проблеми спрямованості у психологічній науці;

2) виявити можливості ситуаційного і діяльнісного підходів у психології для дослідження ролі цільового компонента у структурі спрямованості особистості;

3) розробити методику дослідження цільового компонента спрямованості особистості;

4) запропонувати модель особистості та визначити в ній місце цільового компонента спрямованості особистості;

5) виявити змістову та рівневу структури цільового компонента спрямованості особистості;

6) встановити психологічні тенденції та закономірності процесу усвідомлення особистістю значущості цілей, що висувуються;

7) виявити особливості цільового компонента спрямованості особистості у віковому аспекті;

8) визначити функції і взаємозв'язки цілей різних за віддаленістю від ситуацій теперішнього часу;

9) виявити особистісні риси і особливості цілей, що впливають на постановку різних за ступенем віддаленості цілей;

10) встановити характер і особливості цілей, що визначають саморозвиток особистості.

Методи дослідження включають *теоретичні* методи розгляду проблеми: аналіз, синтез, теоретичне моделювання.

До *емпіричних* методів дослідження відносяться: спостереження, інтерв'ю, бесіда, психодіагностичні методики, в тому числі такі, що розроблені автором. Для вивчення мотиваційних характеристик цілей використано метод контент-аналізу із наступним укрупненням семантичних одиниць.

Організаційно дослідження включало в себе констатувальний та формувальний етапи дослідження. Усі результати експериментальних досліджень опрацьовувалися методами математичної статистики за допомогою критерію Ст'юдента та кореляційного аналізу Пірсона. Математичне опрацювання результатів дослідження здійснювалося на основі комп'ютерної програми SPSS-13.

Теоретико-методологічними основами дослідження є: особистісний принцип, який розглядає людину як центральну ланку досліджень у психологічній науці (З. Фрейд, К. Юнг, Е. Фромм, В.С. Мерлін, В.М. Мясішев); принцип діяльності (О.М. Леонтьєв, В.В. Давидов, П.Я. Гальперін) і ситуаційний підхід (К. Левін, А. Валлон, Х. Саггін, Л. Шеберг, С.В. Ковальов, А.В. Філіппов) використовували у даній роботі для виявлення місця цілей у структурі спрямованості особистості; принцип розвитку в даному дослідженні є провідним під час розгляду вікових особливостей спрямованості особистості та її місця у процесі саморозвитку (Ж. Піаже, К. Крайг, У. Крейн, Д.Б. Ельконін, С.Д. Максименко), ідеї гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс, А. Шостром); загальнонауковий системно-структурний принцип використовувався під час аналізу компонентів спрямованості особистості. Вихідними для особистісного принципу виступають праці С.Л. Рубінштейна з проблем спрямованості особистості, які отримали продовження у дослідженнях Л.І. Божович, К.О. Альбуханової-Славської, К.К. Платонова, Є.М. Нікіреєва, В.А. Семиченко. Опора на вищевказані підходи, ідеї та принципи дозволяє продовжити дослідження спрямованості особистості через вивчення її цільового компонента.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає у тому, що:

- уперше цільовий компонент спрямованості особистості стає самостійним предметом теоретичного й експериментального дослідження, оскільки цілі, з одного боку, направлені на предметний зміст, а з іншого, відображають мотиваційні динамічні тенденції особистості, що залежать від ступеня усвідомлення суб'єктом значущих для нього цілей;
- спрямованість особистості вперше вивчається на основі ситуаційного підходу, в якому життєдіяльність суб'єкта розглядається як послідовна

- зміна ситуацій, що є одиницями психічної діяльності, а цілі виступають як сполучна ланка, що пов'язує зовнішні і внутрішні умови ситуацій;
- введено поняття «просторово-часового континууму психологічної ситуації», яке дозволяє не тільки виділити в ситуаціях просторові відношення, але й пов'язати їх з часовими параметрами, включаючи ситуації глибинного минулого й актуального минулого, а також ситуації теперішнього і майбутнього часу;
 - теоретично й експериментально доведено, що суб'єкт переважно орієнтується на ситуації майбутнього часу, з різним ступенем усвідомлення цього факту, що дозволяє стверджувати про існування футурреальної функції психіки, пов'язаної з орієнтацією суб'єкта на майбутнє, виходячи з реальних ситуацій теперішнього часу;
 - запропоновано модель особистості, в якій особливе місце займає цільовий компонент спрямованості особистості;
 - виявлено структуру спрямованості особистості, що складається з семи сфер, що відображають її предметний стан, рівневу структуру, яка характеризується трьома видами віддаленості цілей від ситуації теперішнього часу, а також трьома мотиваційними і позиційними видами відношень і відповідним складом рис особистості;
 - розроблено типологію особистості, що включає чотири типи: альтруїстичний, раціональний, впертий та парадоксальний. Вона спирається на процес усвідомлення значимих цілей як динамічних тенденцій спрямованості особистості.

Теоретичне значення отриманих результатів дослідження полягає в тому, що створено новий підхід у дослідженні проблеми спрямованості особистості. За такого підходу цілі виступають об'єднувальною ланкою між зовнішніми і внутрішніми умовами ситуацій. Таке місце цілей у структурі спрямованості особистості визначено у результаті теоретичного аналізу компонентів діяльності й ситуацій та у запропонованому понятті «просторово-часового континууму психологічних ситуацій». Виходячи із цього континууму, виявлено чотири типи ситуацій за часовими параметрами і виділено нову функцію спрямованості – ступінь віддаленості цілей від ситуацій теперішнього часу. Запропоновано типологію динамічних відношень у структурі спрямованості особистості, які відображають особливості усвідомлення індивідом ієрархії значимих для нього цілей. У роботі вводиться поняття ведучої функції факторів розвитку особистості, що створюють умови для посилення акценту на постановку віддалених і перспективних цілей, а також встановлено значимі зв'язки між цілями саморозвитку, функцією віддаленості цілей і особистісними рисами. Запропоновано модель особистості, яка спирається на ситуаційний підхід, просторово-часовий континуум при домінуванні в цієї моделі цільового компонента спрямованості.

Практичне значення дисертаційної роботи забезпечено розробкою спеціальної «Методики дослідження цільової спрямованості особистості» та можливістю подальшого її використання у дослідженні цієї проблеми. Дана

методика розширює спектр психодіагностичних можливостей сучасних проєктивних методик, оскільки дозволяє більш ефективно коректувати цілі, аніж результати вчинків, здійснених на їх основі. Результати дисертаційного дослідження покладено у розробку програм навчальних курсів «Цільова спрямованість особистості», що читаються у ВНЗ для психологів та педагогів. Аналогічні програми запропоновано для використання в практичній діяльності вчителів, шкільних психологів, спортивних працівників та в інших галузях трудової діяльності, що пов'язані з роботою із персоналом.

Особистий вклад автора полягає у розробці проблеми цільового компонента спрямованості особистості, в обґрунтуванні методології та організації дослідження, аналізі, узагальненні отриманих результатів і в безпосередньому виконанні всього обсягу дослідницької роботи. Розробки та ідеї співавторів у дисертації не використовувалися.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення в чотирьох монографіях та інших одноосібних публікаціях автора, обговорювалися на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, наукових та науково-практичних семінарах, на з'їздах і симпозиумах психологів, а саме: на Міжнародній науково-практичній конференції «Психолого-педагогічні аспекти формування та розвитку майбутнього фахівця» (2008 р., м. Миколаїв); науково-практичній конференції «Стратегія психологічного, біомедичного та соціального розвитку особистості» (2007 р., м. Миколаїв); Міжнародній науково-практичній конференції «Гене́за буття особистості» (2006 р., м. Київ); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Стратегія соціально-психологічного та медико-біологічного забезпечення життєдіяльності людини» (2004 р., м. Миколаїв); VI Костюківських читаннях «Психологія у XXI столітті: перспективи розвитку» (2003 р., м. Київ); Міжнародній науковій конференції «Філософські проблеми гуманізації освіти» (2003 р., м. Одеса); V Костюківських читаннях «Психологія на перетині тисячоліть» (1998 р., м. Київ); методологічному семінарі АПН України «Психолого-педагогічна наука і суспільна практика» (1998 р., м. Київ); Всеукраїнській науково-методичній конференції «Психологічна освіта в системі вищої школи» (1996 р., м. Одеса); Міжнародній конференції «Проблеми психології часу» (1995 р., м. Одеса); міжрегіональній конференції «Психологічна наука і сучасний заклад народної освіти» (1994 р., м. Запоріжжя); наукових читаннях «Актуальні проблеми сучасної психології» (1993 р., м. Харків); міжвузівській науково-практичній конференції «Соціально-психологічні проблеми професійної підготовки майбутнього вчителя» (1992 р., м. Київ); Всесоюзній науково-теоретичній конференції «Психологія особистості й час» (1991 р., м. Чернівці); міжвузівській науково-методичній конференції «Формування творчої особистості спеціаліста-вчителя в умовах перебудови роботи школи» (1990 р., м. Миколаїв); VII Всесоюзному з'їзді Товариства психологів СРСР (1989 р., м. Москва); науково-практичній конференції «Психологічні умови професійного становлення особистості в світлі реформування загальноосвітньої та професійної школи» (1988 р.,

м. Москва); науково-практичній конференції «Орієнтація молоді на педагогічну професію» (1987 р., м. Полтава); Всесоюзному симпозиумі «Актуальні проблеми соціальної психології» (1986 р., м. Кострома).

Обґрунтовані автором теоретико-методологічні положення і практичні рекомендації впроваджено у процес навчання Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського (довідка № 01/554 від 29.06.07); при проведенні профвідбору ООО «Сталекс» (довідка № 354 від 6.12.06); у лекційних курсах та на практичних заняттях Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова (довідка № 01/ 863 від 2.03.07); при проведенні психодіагностичної та психокорекційної роботи психологів у Громадському русі «Радість життя» (довідка № 2 від 15.03.07); у науково-дослідній роботі аспірантів, магістрів та навчальній роботі студентів Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова, м. Миколаїв (акт-довідка № 66 – 10/1751 від 26.06.07); при підготовці психологів – консультантів центрального бюро «Карітас-спес Україна» (довідка № 1537-6/07 від 17.04.07); у процесі діяльності Миколаївського обласного благодійного фонду «Логос» з подолання адикції (довідка № 244 від 3.05.07); у лекційних курсах, практичних та лабораторних заняттях Південослов'янського інституту Київського славистичного університету (довідка № 155 від 26.06.07); у процесі навчання в Українській Есперанто-Асоціації (довідка № 40 від 5.04.07); при читанні курсів «Філософія» та «Політологія» у Миколаївському державному гуманітарному університеті ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія» (довідка № 23/ 530 від 6.05.07); при відборі та підготовці кадрів у ТОВ «Міжнародна Україна» (довідка № 128 від 21.04.07).

Публікації. Результати дисертації викладено у 34 друкованих працях: 4 монографіях, 3 навчальних посібниках (з них 2 – з грифом МОН України), 18 статтях у фахових журналах, затверджених ВАК України та 9 тезах науково-практичних конференцій.

Кандидатська дисертація на тему «Спільні рішення тактичних задач у спортивних іграх» захищена у 1984 р. Матеріали та положення кандидатської дисертації у тексті докторської не використовувались.

Структура дисертації складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаної літератури (284 найменувань, із них 63 – іноземною мовою). Робота містить 19 таблиць на 7,1 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 416 с.